

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Сергієнко Т.І. (м. Запоріжжя)

Анотації

В статті здійснено аналіз феномена політичної культури українського суспільства; зроблено висновки, що внутрішньополітична інтеграція значною мірою залежить від рівня політичної культури різних груп населення і суспільства в цілому.

The author analyses the political culture of Ukrainian society and gives conclusions that home policy integration to a great extent depends on the level of political culture of different groups of population and society on the whole.

Ключові слова

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА, ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ, НАЦІЯ, УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, СТЕРЕОТИПИ, МЕНТАЛІТЕТ, ТРАДИЦІЇ, ЦІННОСТІ, ДЕРЖАВА

Вступ

Тоталітарне суспільство, в якому перебувала Україна за радянської доби, наклало свій відбиток на політичну культуру українців. В кінці 80 –х на початку 90- х рр. ХХ ст. в СРСР виникла політико-культурна криза. Становлення незалежної Української держави відбувалось в умовах цієї кризи. Під кризою суспільства розуміють специфічну фазу розвитку, яка характеризується різкою зміною звичайного устрою життя системи, порушенням її рівноваги [1, 121-122]. Таким чином, інтерес до проблеми політичної культури українського суспільства, можливо не став би так гостро, якби не потреба осмислити процеси, що відбуваються в Україні після 16 років незалежності.

Важливість вивчення цього феномена обумовлена значенням самої політики, так як в сучасному світі політична культура виражає ступінь політичної цивілізованості суспільства та є одним з основних елементів, духовного потенціалу суспільства. Вона виражає суть соціально-політичної системи, визначає «правила гри» в політиці, базові політичні цінності і суспільні цілі. Без політичної культури говорити про людину як про соціально значущу особу неможливо; вона відображає різноманіття політичного життя і робить вирішальний вплив на затвердження соціального статусу громадянина. Досліджувати політичну культуру необхідно, оскільки це допомагає з'ясувати соціальні інтереси і переваги громадян і соціальних груп, ступінь усвідомлення людьми їх суспільних задач та їх практичну роль в процесі внутрішньополітичної інтеграції суспільства.

Перш, ніж перейти до обговорення проблеми, необхідно зазначити, що термін «політична культура» з'явився вперше у XVIII ст. у працях німецького філософа І.Гердера. Теорія сформувалася у другій половині XX ст. завдяки працям американців Г.Алмонда, С.Верби, Р.Бенедикта, Л.Пара, Дж.Кері, К.Джовіта, У.Розенбаума, англійців Р.Роуза і Д.Кованоха, німця К.фон Бойме, французів М.Дюверже, Р.-Ж.Шварценберга, німця І.Інглхарта. Дослідження проблеми політичної культури, знайшли відображення у багатьох працях, відомих дослідників, таких як В.Бебик, Л.Нагорна, В.Андрущенко, В.Бабкіна, А.Білоус, Є.Головаха, В.Кремень, І.Кресіна, С.Макеєв, Ю.Римаренко, Ф.Рудич, М.Шульга, В.Воронкова, Н.Латигіна, М.Завірова, С.Грабовський, В.Стьопін, Л.Пивовар, Г.Рагуліна та ін., що вийшли друком у 90-ті роки XX ст. і на початку XXI ст.

Аналіз літератури з даної проблеми засвідчує, що поряд з високим рівнем її загального осмислення у західних наукових підходах й у вітчизняних теоретичних здобутках, в Україні майже відсутні сучасні політологічні дослідження інститутів та механізмів внутрішньополітичної інтеграції суспільства, які, по-перше, базувалися б на вітчизняному досвіді і традиціях і, по-друге, - були б спрямовані на пошуки оптимальної моделі сучасного суспільно-політичного розвитку України.

Мета статті:

- провести аналіз сутності політичної культури в творах вітчизняних і зарубіжних авторів;
- показати динаміку розвитку політичної культури на всіх етапах сучасного українського суспільства.

Обговорення проблеми

Політична культура є складовою суспільної свідомості, суттєвим компонентом політичного життя нації [2, 45]. Пізнання «реального» політичного життя суспільства неможливо без вивчення політичної культури. Політична культура держави розглядається у нерозривному зв'язку з політичною системою. Політична культура – це множина норм, цінностей, принципів, установок, які мають практикуватися членами суспільства, щоб відповідна політична система могла існувати [3, 321]. Як складний елемент суспільного буття і свідомості, політична культура містить у собі те, що сформувалося на протязі багатьох десятиліть і поколінь - політичні традиції, норми політичної практики, ідеї, концепції і переконання про взаємини між різними суспільно-політичними інститутами. Ці компоненти, обумовлені соціально-економічними, суспільно-історичними й іншими довгостроковими факторами, характеризуються відносною стійкістю, живучістю і сталістю, повільно піддаються змінам у процесі глибоких зрушень у суспільному бутті.

У трактуванні політичної культури існує найширший спектр думок і визначень. Це пов'язано з тим, що саме політична культура розвивається як феномен, який реагує на зміни реалій сучасного світу,

його політичних і соціально-економічних процесів. Вона порівняно часто піддається змінам, але це не означає її кон'юнктурність, бо політична культура залежить не від амбіцій політичних лідерів, вона формується на основі економічних і політичних інтересів і потреб класів, соціальних верств, націй, тобто великих соціальних груп. Із зміною пріоритетів у суспільному розвитку, домінуюча політична культура зазнає певних змін, які, проте, не відбуваються швидко і автоматично, оскільки в даному випадку зачіпаються глибоко укорінені політичні стереотипи.

Поняття «політична культура» зумовлене багатозначністю термінів «культура» та «політика», від яких воно є похідним. Підвищення ролі культури у суспільно-політичному процесі вимагає функціонування та співвідношення культури й політики. Політична культура повинна стати найважливішим компонентом культуротворення, відігравати провідну роль у побудові суспільства відповідно до демократичних і загальнонаціональних принципів. Найважливіший компонент політичної культури - ряд установок і особистісних відносин, який визначає природу, рівень і підтримку суспільством своєї політичної системи [4, 56]. Однак за своїм характером, з якісного боку, підтримка може бути різною: люди можуть проявляти підтримку через страх, фанатизм, режим інфільтрації чи заради раціональної позитивної оцінки ролі політичної системи, гордості за неї, довір'я до неї. На емпіричному рівні соціологічних досліджень визначається необхідний рівень підтримки народом політичної системи, який є першою умовою внутрішньополітичної інтеграції суспільства.

В сьогоденній Україні існує два типи політичної культури: офіційна, тобто система цінностей і поведінки правлячих верств, політиків та посадовців, і офіційно не визнана, народна культура, якою керуються пересічні громадяни [5, 68]. Загальна ситуація із двома культурами пов'язана з рисою українського політикуму. Україна відрізняється від демократичного світу, зокрема, тим, що її політична еліта у своїй більшості не є підконтрольною ні структурам громадянського суспільства, ні нормам суспільної моралі, ні приписам права. Відтак, внутрішньополітична інтеграція українського суспільства, проголошення державної незалежності України та курс на розбудову суверенної, правової держави створили принципово нові умови для відродження автентичної політичної культури.

Модерна українська політична культура повинна стати підґрунтям того суспільного ладу, який проголошено у Декларації про державний суверенітет та Конституції України. Проте у посткомуністичному українському суспільстві мають помітний вплив уявлення, ідеї, ідеали, орієнтації, настрої, стереотипи мислення та поведінки, культивовані радянським режимом. Політична свідомість значної частини громадян України характеризується амбівалентністю: вони вимагають повноти всіх політичних прав і свобод, але не заперечують проти відновлення елементів авторитаризму; прихильно ставляться до ідеї ринкової

економіки, проте вірять, що лише планова система народного господарства зможе вивести країну з кризового стану та інтегрувати суспільство.

Реалії сьогодення свідчать, що домінуючими в українській політичній культурі, як і раніше, є традиційні цінності. Це виявляється й у специфіці ідей демократії, плюралізму та ринку. В цих умовах, звичайно, важко поки що говорити про динаміку культурного організму України, оцінювати інтеграційні процеси української політичної культури. Сучасній Україні загалом властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, але помітними є риси ментальності та культури східних народів, зокрема орієнтація на харизматичних лідерів, етатизм, патерналізм, підпорядкованість церкви державі. Політична культура українського народу на сьогодні ще не є цілісною, бо відсутні окремі компоненти культури, а багато з існуючих мають ще не сформований характер. Велика кількість політико-культурних елементів не відповідають національному характеру, традиціям української нації, тобто політичній культурі властива неорганічність.

Таким чином, при розробці новітньої стратегії внутрішньополітичної інтеграції необхідно враховувати всі особливості культурно-політичного процесу. Стабілізація політичних процесів багато в чому залежить від дій держави, що регулювала б і усувала негативні наслідки в політичному житті. Тож, сьогодні для України актуальною є проблема радикального оновлення, трансформації посткомуністичної політичної культури в національну, суверенну, демократичну як за змістом, так і за духом. Сучасні автори визнають, що сьогодні продовжується складний процес «переходу від моностилічної до стабільної полістилічної культурної організації» [6, 3]. На зміну ієрархічності радянської тоталітарної культури приходить демократична деієрархізація форм культурної революції, яка заміняє демократизацію культури [7, 174]. Демократична культура – це «змішана політична культура», у рамках якої громадяни можуть бути активними в політиці, однак можуть грати і пасивну роль підданих, шанобливих до влади. Демократична культура вбирає в себе як активістську політичну культуру, так і складно переплетену, змішану громадянську культуру [8, 203-211]. Сутність демократичної культури полягає в діалозі між особистістю, суспільством і владою, що проявляється в здатності налагоджувати канали для передачі вимог громадян, а також для визначення ступеня довіри до політичних керівників й «відновленням соціокультурної повноти за рахунок дозволу раніше табуйованих смислів, реабілітації цінностей, запровадження в культуру раніше вилучених з неї компонентів інших культурних систем» [9, 169]. Відзначимо, що українська політична культура сьогодення й минулого, національна й регіональна, різні суб'єкти взаємодіють у часі і просторі, борються, вступають у діалог, збагачують один одного.

Більшість дослідників національної української культури виділяють її антиномічність, контрастність та глибоку внутрішню суперечливість її сутності [10, 86]. Сучасні процеси національного пробудження приховують у собі загрозу шовінізму та національної замкнутості. Таким чином, українська політична культура є фрагментарною. Поняття фрагментований та інтегрований тип політичної культури ввів американський вчений В.Розенбаум. Фрагментарна політична культура характеризується відсутністю консенсусу щодо основоположних принципів політичного устрою суспільства. Для неї характерна помітна соціокультурна, конфесійна, національно-етнічна та інша фрагментація суспільства, а також, властиві ідеологічна непримиренність і безкомпромісність між конфліктуючими групами, небажання виробити загальноприйняті правила політичної гри. Цей тип існує в багатьох країнах, в більшості африканських і латиноамериканських країн, частково в Північній Ірландії і Канаді.

Інтегрована політична культура, навпаки, відрізняється відносно високим ступенем згоди по основоположних питаннях політичного устрою, переважанням громадянських процедур в залагодженні суперечок і конфліктів, низьким рівнем політичного насильства, високим ступенем різних форм плюралізму [11, 264]. Типи політичної культури змінюються не відразу. Хоча перехідний період в Україні завершений, але все ж таки спостерігається різноманіття політичних орієнтацій, часта зміна політичних переваг. Це призводить до зміни соціальних норм, які регулюють поведінку. Якщо для США, країн Західної Європи характерна наявність єдиних базових цінностей лібералізму і демократії, плюралізму в організації влади, патріотизму, то для України характерні особливості, віддаленість влади від громадян, низьким рівнем самоорганізації і самоуправління громадян. Одна з функцій інтеграції - збереження цінностей держави через інтеграцію інтересів груп. Таким чином, відсутність єдиних базових цінностей позначається на інтеграції суспільства. Важливим фактором внутрішньополітичної інтеграції українського суспільства в контексті державотворення є формування активної, творчої, вільної особистості, здатної діяти самостійно, мобілізуючи необхідні ресурси для досягнення поставлених цілей, готової нести відповідальність за результати своїх дій і вчинків. Це передбачає наявність у державі певної політичної культури. Політична культура, як і ментальність, має діяльну природу. Сучасні політичні ідеали, традиції, стереотипи мислення і поведінки громадян України формуються, з одного боку, в процесі державотворення, а з іншого боку, в умовах глобалізації, яка впливає на результат цього процесу. На сучасному етапі трансформації соціуму зміни відбуваються в усіх сферах суспільного буття, свідомості та в сфері культури. Елімінація старих і формування нових цінностей неминучі. Це необхідний процес, оскільки оновлені об'єктивні умови потребують відповідно змінених норм життя. «Розвиток суспільства завжди пов'язаний із формуванням нових видів

діяльності, поведінки й спілкування, що, в свою чергу, передбачає появу відповідно нових програм, які представлені кодами культури» [12, 64]. Беручи до уваги особливості процесу формування нової політичної культури, треба уникати двох, на думку Л.Пивовар та Г.Рагуліної, помилкових уявлень. Перше – це орієнтація на західні моделі політичної культури. Історичний досвід неоднозначно свідчить про марність та непродуктивність подібних спроб. Економічне та культурне життя кожного народу самотутнє, воно має глибокі історичні та природні джерела і не втрачає своїх національних та регіональних особливостей. Друге – це оцінка політичної культури тих чи інших народів як «високої» чи «низької» [13, 117]. Політична культура відображає якісні особливості кожної нації, її розвиток визначається здатністю забезпечити стабільний зв'язок громадянського суспільства і держави, що сприятиме внутрішньополітичній інтеграції суспільства. Політична культура формується десятиліттями і навіть сторіччями; вона - результат пізнання об'єктивних політичних процесів.

Необхідно зазначити, що на думку, В.Воронкової, культура, знаходиться в стадії процвітання, коли має внутрішнє стале уявлення про себе. Криза політичної культури нашої держави свідчить про розпад постійного ядра культури, про втрату самототожності. В умовах антидуховності все обертається своєю протилежністю і змінюється: історія, що могла бути історією існування людей, перетворюється на самотійну надлюдську субстанцію: засоби стають цілями, а цілі постають у ролі простих засобів, людина втрачає людське єство, а мірою її багатства замість істинних цінностей стає обсяг приватної власності і володіння матеріальними цінностями. В.Воронкова, вважає, що суспільство силою свого духу, освіченістю повинно збагнути свою провідну роль, розбудити народ, об'єднати його навколо спільної для всіх української ідеї. Україна заявляє про своє «панєвропейське покликання» і завдяки європейських ціннісних орієнтацій прилучається до «універсального фону Європи» [14, 10-14].

Отже, суспільство не може досягти ні внутрішньополітичної інтеграції, ні істинної демократії, ні повноцінного життя, коли не будуть створені необхідні моральні якості, певний рівень політичної культури і не будуть приведені закони у відповідності з моральними культурно-правовими нормами демократичних суспільств. Сьогодні перед Україною стоїть дуже важка задача – виробити свою власну політичну культуру. Основою політичної культури має бути усвідомлення потреб нашої держави, що сприяє покращенню форм державного управління та удосконалення улаштування духовності [11, 264]. Як зазначає, Н.Латигіна, одним з найбільш суттєвих феноменів української політичної культури є те, що при розвиненій схильності до егоїзму і індивідуалізму людина як продукт і носій цієї культури дуже рідко досягає високого рівня свого соціального статусу, тобто стає яскравою, самотутньою

індивідуальністю. Це особливо виразно проявляється у сфері політики [15, 208-212].

Політична культура, що впливає на процес внутрішньополітичної інтеграції в контексті державотворення, на думку М.Завірової, має декілька рівнів, кожен з яких може виступити як її суб'єкт: По-перше, це громадянин, який має певний рівень політичної культури; по-друге, це політична еліта, від якої залежить життя громадян. По-третє, це саме суспільство [16, 97-98]. Щодо очікувань від політичної системи, то в політичній культурі існує дві різновидності таких установок і особистих відносин. Перша стосується очікуваної поведінки політичних офіційних осіб і на її основі формуються моделі офіційної політичної поведінки. Інший різновид очікувань стосується політичного курсу, що повинен проводитися. Важливо те, що в результаті взаємодії різних очікувань формується так званий загальнонаціональний консенсус щодо основних політичних проблем суспільства. Наявність такого консенсусу характеризує будь-яке демократичне суспільство, оскільки вказує на відсутність обмеженості меншості і гармонізацію соціальних інтересів. Перевага консенсусу над конфліктом у сфері основних політичних проблем є другою умовою стабільності політичної системи.

Назвемо основні показники сформованості політичної культури особи, що емпірично перевіряються. **Перший** — це політичне пізнання, оскільки повноцінна участь людини в житті суспільства неможлива без прагнення його до інформованості про свої політичні права, політичну систему, систему управління. Цей показник розпадається на інші показники: а) рівень уваги до політичних подій; б) володіння інформацією і наявність власної думки, наприклад, здатність визначити лідерів політичних партій і знання суті їх програм; чим вище рівень політичної культури, тим тісніше зв'язок між рівнем інформованості і наявністю власної думки; в) рівень компетентності у сфері політики.

Сьогодні велика кількість українців піддаються маніпуляціям, некритично сприймають інформацію. Особливо це стосується старших поколінь, політична соціалізація яких відбувалась в умовах моноцентризму. Тому **другий показник** — це відношення до державотворення. Тут важливі наступні моменти: а) оцінка діяльності влади; б) частота обговорення політичних проблем з друзями, родичами, знайомими, і рівень свободи в обговоренні; в) форми політичної комунікації, тобто наскільки люди відчують свою безпеку, відчують, що вони вільні підтримувати будь-які політичні партії і сили; г) рівень національної гордості за політичну систему країни, за її успіхи в різних регіонах, за положення країни на міжнародній арені, її економічну систему, духовні і релігійні цінності, внесок в науку, в мистецтво і ін. **Третій показник** — це ступінь участі в політичному житті суспільства. Під цим показником ми маємо на увазі: а) рівень політичної активності особи; б) форми участі в політичному житті; в) участь в державній політиці або в органах місцевого самоврядування; г) ступінь віри людей в

те, що вони здатні впливати на рішення, що приймаються елітою, і вибір методів такого впливу через політичну партію, неформальну організацію, юридичні органи, суд, вибори. Формування політичної культури молоді сьогодні є важливим у процесі внутрішньополітичної інтеграції суспільства. Політична соціалізація, на відміну від старшого покоління, відбувається в умовах демократичного транзиту, розбудови незалежної держави, а це означає, що молодь України, її культура формується в умовах більшої свободи вибору, чого раніше не було, у тому числі і вибору політичних цінностей та ідеалів. В цих умовах держава і суспільні інститути повинні цілеспрямовано формувати патріотизм молодого покоління, демократичну політичну культуру.

По-перше, формувати політичну культуру можна лише на основі глибоких знань про політику. Наука про політику є досягненням світової цивілізації і вивчається в більшості гуманітарних навчальних закладах світу. В нашому суспільстві необхідно створити більше можливостей і умов для її вивчення, але робити це треба ненав'язливо, інакше неминуча негативна реакція.

По-друге, формувати політичну культуру можна лише на основі плюралістичного підходу. Спілкуючись з молоддю, бажано показувати різноманітність існуючих думок, поглядів, теорій, точок зору на найважливіші питання соціального життя. Тільки так можна сформувати у неї такі якості, як пошана до чужої думки, толерантність, готовність до діалогу і компромісу. Суспільні інститути, що займаються формуванням політичної культури, а саме: засоби комунікації, система освіти, сім'я та ін., зобов'язані допомогти молоді розібратися в різноманітті політичної інформації, відділити істотне від неістотного, допомогти придбати стійкі політичні цінності, виховати здібність до вироблення власної думки, уміння самостійно політично мислити.

По-третє, сучасна молодь прагне до об'єднань, до формальних і неформальних організацій. Краще, коли ініціатива в цій справі йде від неї самої. Представникам старшого покоління тут важливо проявляти лояльність і гнучкість, допомагати молодим людям корегувати або змінювати вектор діяльності їх рухів від спрямованості «на себе» до спрямованості «на ззовні». І саме це вже сприятиме виробленню певного відношення до суспільства і стане одним з чинників формування політичної культури. По-четверте, проблема політичної культури тісно пов'язана з проблемою моральності. Існує думка, що моральність в політиці виявляється інакше і навіть протилежна тому, як це прийнято в міжособових відносинах. Навряд це вірно, етичні принципи однакові для всіх сфер життя і особливо важливі в політиці. Людина, що включається в процес внутрішньополітичної інтеграції, повинна мати адекватні уявлення про добро і зло, про вірність і честь, про співчуття і допомогу. Тому формування етичної і політичної культури молоді повинне здійснюватися як єдиний процес.

Формування в Україні сучасної демократичної політичної культури повинне значною мірою сприяти внутрішньополітичній інтеграції суспільства, економічному, соціальному та духовному прогресу держави, її міжнародному авторитету. У незалежній Україні вирішення задач внутрішньополітичної інтеграції суспільства значною мірою залежить від рівня політичної культури різних груп населення і суспільства в цілому. Розвиток ринкових відносин і політичної демократії змінює джерела і способи формування політичної культури, робить цей процес стихійним, менш керованим. В таких умовах політична культура більш диференційована згідно форм вираження і суб'єктивності. Істотно розрізняються форми вираження політичних орієнтацій, їх зміст у соціальних групах з різним рівнем загальної культури, матеріальної забезпеченості, соціальним досвідом. В умовах свободи, що розширюється, суперечливо взаємодіють дві тенденції: з одного боку, домінуючим чинником соціальної і політичної активності стають творчі особи, широта їх кругозору, схильність до перетворень; з іншого — переважання в реально існуючій суспільній свідомості населення країни цінностей рівності, колективізму, справедливості знаходить високу залежність політичних уявлень від конкретного матеріального положення індивіда. Орієнтація більшості населення на задоволення інтересів робить його заручником популістських лідерів, демагогів, шарлатанів від політики.

Сприяючи цивілізованому процесу внутрішньополітичної інтеграції суспільства, необхідно враховувати культурні традиції в нових ціннісних орієнтаціях суспільства; неможливо побудувати демократичну державу без розвитку культури, так як духовна культура є ефективним стимулятором розвитку економіки. Формування національної свідомості є необхідним чинником самоорганізації індивіда через систему національних цінностей, модернізацію культури та завдяки загальнолюдським культурним цінностям. Немає чи бракує культури функціонування влади як уособлення цілісної нації.

Висновки

Початок ХХІ століття посилює процес внутрішньополітичної інтеграції, який суттєво впливає на політичні, економічні, екологічні, гуманітарні та інші процеси, що відбуваються в сучасних культурах і соціумах. Це, в свою чергу, примушує, замислитися над майбутнім нашої держави, де культура стає домінуючим джерелом формування політичного простору як в національних, так і в глобалізованих соціальних межах. Вплив сучасної політичної культури як особливого способу внутрішньої організації соціальної взаємодії на налагодження й розподіл влади набуває якісно нових масштабів. Стимулом розвитку цих процесів стають транснаціоналізація світових і регіональних центрів політичної влади, розширення культурних зв'язків між народами і, особливо - поява нових інформаційних технологій та каналів комунікацій, які трансформують традиційні принципи спілкування у сфері влади,

форми соціалізації громадян, їх участі в політичному житті. Процес внутрішньополітичної інтеграції суспільства в Україні базується на взаємодії трьох основних чинників: політики, економіки та культури. Але, на жаль, сьогодні основі зусилля нашої держави направлені на політичні та економічні проблеми, а не на культурний чинник, якому держава приділяє ще дуже мало уваги. Тому, зростання ролі культури у процесі внутрішньополітичної інтеграції суспільства носить характер загальноцивілізованої тенденції і набуває дедалі більшого значення. Політична культура – це єдність минулого, сучасного і майбутнього. Вона виступає складною системою, де функціонують світоглядні, нормативно-ціннісні, практично-поведінкові та інституційні компоненти, які посилюються в умовах глобалізованого світу.

Перспективи подальших досліджень

✓ фактори зовнішнього і внутрішнього впливу на політичну культуру сучасного українського суспільства;

✓ аналіз національної культури, який дозволить надати якісно нову характеристику тому чи іншому типу політичної культури суспільства.

Джерела

1. Воронкова В.Г. Соціально-економічне прогнозування: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 288с.

2. Українська нація: шлях до самовизначення / М.М.Вівчарик, П.П. Панченко, В.І.Чмихова. – К.: Вища шк., 2001. – 287с.

3. Гаджиев К.С. Политология: учебник для высших учебных заведений. – М.: Логос, 2003. – 488с.

4. Современная западная политология. Краткий очерк истории и теории: Конспект лекций / Сост.А.В.Мисунко, Б.В.Братанич. – К.: УМК ВО, 1991. – 88с.

5. Грабовський С. Верхи ще можуть, а низи вже хочуть, або Культура політиків і політична культура // Суспільне життя. Сучасність. – 2002. - №5. – С. 68-73

6. Ионин Л.С. Свобода в СССР. Статьи и ЭССЕ. – СПб, 1997. – 218с.

7. Брусиловская Л.Б. Культура повседневности в эпоху «оттепели» // Общественные науки и современность. – 2000. - № 1. – С. 163-174

8. Пояркова Т.К. Місце демократичної культури в системі політичної культури // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – 2003. - № 32. – С. 203-211

9. Бебик В., Пояркова Т. Занепад демократії або новий погляд на демократичну культуру // Персонал. – 2003. – №3. – С. 13-14

10. Енциклопедія етнокультурознавства / Ю.І. Римаренко, В.Г. Чернець та ін. За ред. Ю.І.Римаренка. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2000. – 336с.

11. Политология. Учеб.пособие для техн.вузов / М.А.Василик, И.П.Вишнякова-Вишневецкая, Ю.Г.Вилунас и др.; Под ред.

М.А.Василика. – 4-е изд., перераб.и доп. – Спб.: ООО «Издательство «Пионер»; М.: ООО «Издательство Астрель»: «Издательство АСТ», 2002.– 400с.

12. Степин В.С. Культура // Вопросы философии. – 1999. - № 8. - С. 61-71

13. Пивовар Л.С., Рагуліна Г.В. Проблеми формування політичної культури в сучасному суспільстві // Збірник наукових праць „Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії”. - Запоріжжя, ЗДІА. - №1-2. - 1999. – 151с.

14. Толмачов В.І., Воронкова В.Г. Культура як загальноцивілізована цінність // Збірник наукових праць „Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії”. - Запоріжжя, ЗДІА. - №10. - 2002. – С. 10-14

15. Латигіна Н.А. Політична культура і освіта в контексті формування національної еліти // Збірник наукових праць „Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії”. - Запоріжжя, ЗДІА. - №10. - 2002. - С. 208-212

16. Завірова М.Л. Феномен політичної культури // Збірник наукових праць „Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії”. - Запоріжжя, ЗДІА. - № 12. - 2003. – 300с.

Стаття надійшла 23.01.2007 р.